

1. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено. – К., 1851.

2. Ковалевский А. Цехи в Чернигове в конце прошлого столетия // Черниговские губернские ведомости. – 1896. – № 726. – Часть неофициальная. – С. 1-2.

3. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870-1901г., с очерком истории г. Чернигова. – Чернигов, 1901.

4. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908.

5. Спаська С. Ганчарські кахлі Чернігівщини XVIII – XIX ст. – К., 1928.

6. Лазаревська К. Матеріали до історії цехів на Лівобережній Україні XVII – XIX вв. // Записки Историко-филологического відділу УАН. – К., 1925. – Кн. VI. – С. 20-33.

7. Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII – XVIII вв. // Записки Ніжинського Інституту народної освіти. – Ніжин, 1926. – Кн. VI. – С. 81-124.

8. Пошивайло О.М. Гончарні цехи Лівобережної України XVII – поч. XX століть // Народна творчість та етнографія. – 1986. – № 6. – С. 33-39.

9. Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття. – К., 1980.

10. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – К., 1962.

11. Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства (Лівобережна Україна): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.07 «Етнологія (етнографія)» – К., 1995.

12. Тищенко О.Р. Гончарне мистецтво Луганщини // Народна творчість та етнографія. – 1958. – книга третя (липень – вересень). – С. 110-119.

13. Василенко К. Остатки братств и цехов в Полтавщине // Киевская старина. – 1885. – № 9. – С. 158-171.

14. Любецкие гончары в 1615 году // Киевская старина. – 1902. – № 2. – С. 89.

15. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления – К., 1893. – Т.2. Полк Нежинский.

16. Историк Олена Компан: Матеріали до біографії / Упоряд. Я. Компан. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2007.

17. К истории цехов // Киевская старина. – 1899. – № 6. – С. 132-133.

Щербина С.В. Гончарные цеха Северного Левобережья во второй половине XVII – XVIII вв.

Статья посвящена истории гончарных цехов на территории Северного Левобережья во второй половине XVII – XVIII вв. Проанализирован уровень исследования проблемы, законодательная база ремесленных корпораций, раскрыты традиции, права и обязанности их членов.

Ключевые слова: Северное Левобережье, ремесло, гончарство, цех.

Scherbyna S.V. Pottery guild of the Northern Left-bank in the second half of XVII – XVIII centuries

The article is devoted to the history of the pottery guilds on the territory of North Left-bank Ukraine in the second half of XVII – XVIII centuries. The historiography of this problem, legislation base are analyzed in this article. The particular attention is paid to the rights and duties of the pottery guild.

Key words: Northern Left-bank Ukraine, craft, pottery, guild.

30.03.2011 р.

РЕКОНСТРУКЦІЯ ТА ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КЕРАМІЧНОГО ГЕРБА І. МАЗЕПИ З ДЕКОРУ ЙОГО ПАЛАЦУ В БАТУРИНІ

В статті розглядаються археологічні знахідки керамічних плит із зображенням герба та монограми Івана Мазепи, що прикрашали його палац на околиці Гончарівці в м. Батурині, і публікуються їх графічні реконструкції. Проводяться детальні порівняння нововідкритого герба з іншими геральдичними емблемами гетьмана. Показано київське походження майстрів, які декорували Мазепину резиденцію у Батурині гербовими плитами, та вплив графічного мистецтва Києва й Чернігова на їх художній дизайн.

Ключові слова: Батурин, палац І. Мазепи на Гончарівці, герб та монограма гетьмана.

Останнім часом історики Гетьманщини в Україні та Росії з неослабним інтересом вивчають діяльність гетьмана Івана Мазепи (1687-1709 рр.) та пов'язані з ним твори мистецтва [1]. Дослідження залишків мурованого Мазепиноного палацу на околиці м. Батурина Гончарівці, зокрема його розкішних полив'яних керамічних оздоб, є пріоритетним завданням учасників Батуринської українсько-канадської археологічної експедиції (рис. 1) [2]. Вони разом із спеціалістами з української декоративної кераміки вже розглядали пічні кахлі, фасадні розетки та побіжно геральдичні плити гончарівської резиденції у ряді гарно ілюстрованих статей [3].

У запропонованій праці детально аналізуються знахідки фрагментованих керамічних плит з гербом і монограмою І. Мазепи з опорядження його палацу в Батурині у широкому порівнянні з іншими відомими геральдичними зображеннями гетьмана. Тут обґрунтовуються і публікуються мальовані й комп'ютерні реконструкції цих гербових плит автора та інших дослідників Батурина (рис. 2, 3, 5).

Розкопки решток Мазепиноного подвір'я на Гончарівці почала Чернігово-Сіверська експедиція Інституту археології НАНУ та Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка (ЧНПУ) в 1995 р. У 2003-2010 рр. їх успішно продовжила Батуринська українсько-канадська археологічна експедиція, що базується при цьому університеті. Керівником експедиції є завідувач кафедри історії та археології України ЧНПУ, доц. Володимир Коваленко, а його заступником – старший науковий співробітник кафедри, археолог Юрій Ситий [4]. Декан історичного факультету ЧНПУ, відомий історик модерної України, професор Олександр Коваленко допомагає організації й фінансуванню Батуринської археологічної експедиції та виданню її матеріалів.

Автор десять років брав участь у розкопках Батурина і опублікував кілька статей про архітектуру й декор гончарівського палацу І. Мазепи з варіантами

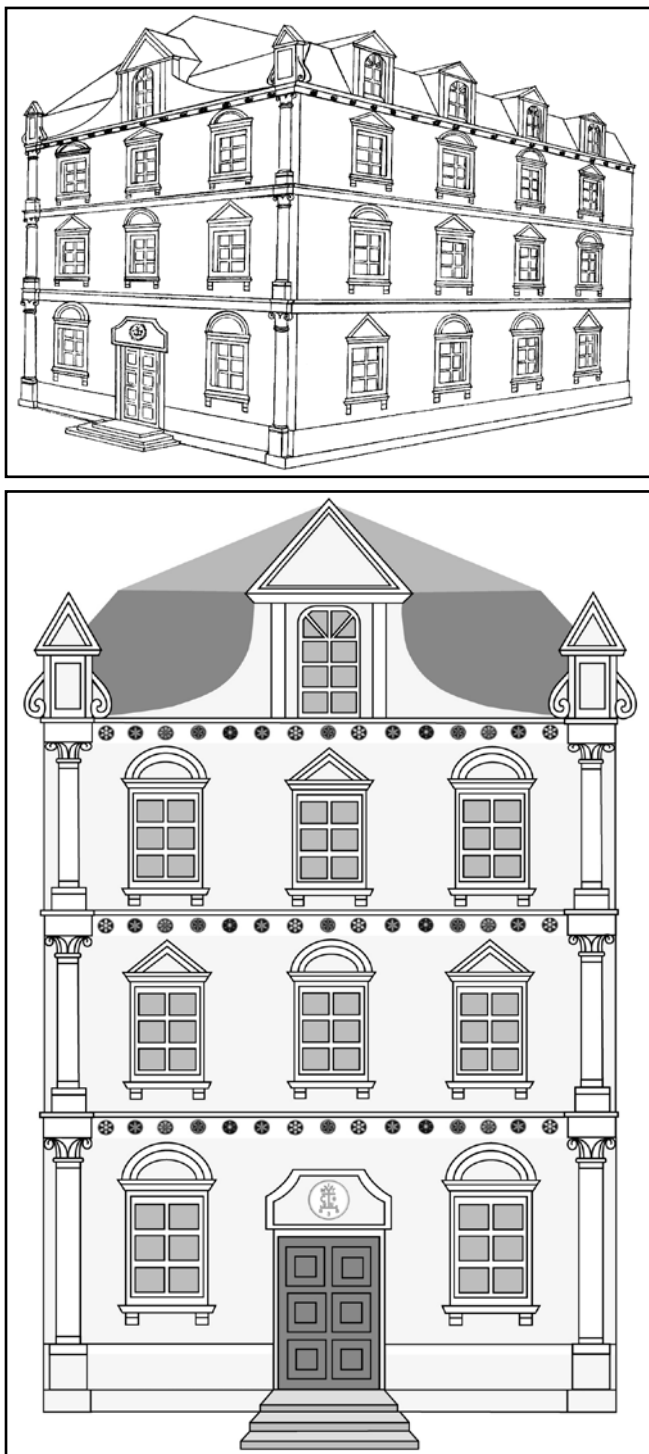

Рис. 1. Чільний та бічний поздовжній фасади палацу І. Мазепи на околиці Батурина Гончарівці (перед 1700 р.). Реконструкції В. Мезенцева, малюнок та комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2010-2011 рр.

графічних реконструкцій його екстер'єру та керамічних деталей [5]. Він виділявся розмірами, триповерховою вертикальною композицією, модною західною архітектурою та високою майстерністю керамічних глазурованих прикрас серед тогочасних житлових споруд козацької держави. За останніми дослідженнями, цей палац побудували й оформили в цілому за стилем зрілого вільнюського

Рис. 2. Керамічна плита (41 x 33,5 см) з гербом І. Мазепи від оздоблення екстер'єру його батуринського палацу. Реконструкція Ю. Ситого, 2010 р.

(віленського) бароко. Західний обір його екстер'єру збагатили типовими орнаментальними елементами зодчества Києва XVII-XVIII ст. – низками керамічних полив'яних різнобарвних розеток, які прибивали цвяхами до фризу антаблементу (рис. 1). Спорудження Мазепиної резиденції на Гончарівці відноситься до другої половини 1690-х рр. Під час зруйнування Батурина царським військом у 1708 р. її було пограбовано і спалено [6].

У ході розкопок 2009-2010 рр. залишків цегляного палацу та синхронного зрубного житла, що знаходилося за 36 м на південь, археологи знайшли багато фрагментів від масивних керамічних плит з геральдичними символами. Автор, а за ним Ю. Ситий ідентифікували їх з гербом І. Мазепи (тип 194 за типологією кахлів Батурина Ю. Ситого) [7]. Дослідники гадають, що під час розбирання руїн палацу наприкінці XVIII ст. частину його будівельних і декоративних матеріалів, непридатних для перевикористання, перенесли до котловану вже запустілого житла, можливо, для нівелювання ділянки колишньої гетьманської садиби.

За спостереженнями Ю. Ситого, плити навмисно розбили під час розорення Мазепиної резиденції. Знайдено уламки теракотових плит та вкритих соковитою глазур'ю темно-синього (тло), блакитно-зеленого (колір морської хвилі), білого та жовтого

кольорів (рис. 3,а; 4). Як і пічні кахлі, гербові плити мають румпи. На нашу думку, вони вставлялись у спеціальні неглибокі ніші тимпанів порталів понад входами до палацу. Подібним чином керамічні полив'яні плитки-вставки з рослинним візерунком поміщені у нішки сандриків вікон Чернігівського колегіуму другої половини XVII – початку XVIII ст.

Ю. Ситий вважає, що геральдичні плити також розмістили низкою у вигляді фризу на фасаді Мазепиноного палацу. Кахлі типу 68 того ж розміру зі схожим рослинним орнаментом, але без герба, могли комбінувати з типом 194 у декоративному фризі. Мабуть, глазуровані плити оформляли чільний фасад, а дешевші теракотові – бічні фасади.

Ю. Ситому вдалось зібрати десятки знайдених фрагментів цих плит, встановити їх розмір (41 x 33,5 см) і намалювати чорно-білу реконструкцію герба, де пунктирними лініями позначені втрачені деталі [8] (рис. 2). На основі його малюнку і аналізу наявних уламків плит з розкопок Гончарівки та інших зображень герба І. Мазепи автор та член Батуринської археологічної експедиції, художник Сергій Дмитрієнко (Чернігів), підготували графічні кольорові реконструкції теракотової та полив'яної поліхромної геральдичних плит з здогадним відтворенням утрачених частин [9] (рис. 3,б; 5).

Ці плити мають рельєфи якоро-подібного хреста з роздвоєним верхом, півмісяця з людським обличчям та шестикутної зірки в обрамленні гірлянд з листям і квітами, які вибагливо завиваються кільцями у бароковому стилі. Геральдичні символи оточують вісім кирилических літер – І. М. Г. В. Ц. П. В. З. – що є аббревіатурою імені та гетьманського титулу І. Мазепи; останній включав титул його сюзерена, російського царя [10]. Шість повних літер – І. М. Г. П. В. З. – та верхня половина літери В (у центрі плити, зліва) достовірно збереглися на знайдених фрагментах плит (рис. 3,а; 4). Тільки літеру Ц здогадно реконструйовано на втраченій правій центральній частині плити за аналогіями інших Мазепиних гербів з його монограмою. Автор пропонує наступне прочитання восьми літер на реконструйованих геральдичних плитах з опорядження палацу на Гончарівці: **Іван Мазепа, Гетьман Війська Царської Пресвітлої Величності Запорізького**.

У цій монограмі бракує літери Є (Єго) від тогочасного офіційного царського титулу російською мовою: **Єго Царского Пресветлого Величества**. Більшість зразків Мазепиних гербів, що дійшли до нас, мають дев'ять ініціалів звичайного повного титулу гетьмана російською мовою – **І. М. Г. В. Є. Ц. П. В. З.**: **Іван Мазепа Гетман Войска Єго Царского Пресветлого Величества Запорожского**. Геральдичні емблеми з такою монограмою зустрічаємо на багатьох книжкових мініатюрах, металевих виробках та керамічній закладній дошці, що прикрашала фасад Чернігівського колегіуму і

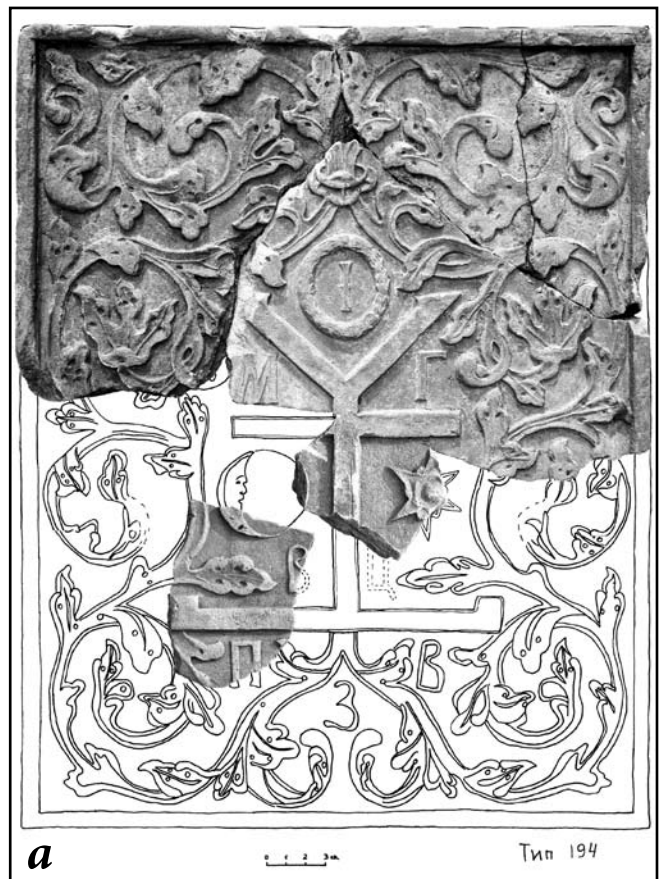

Рис. 3. Комп'ютерні реконструкції фрагментованої теракотової плити з Мазепиним гербом та монограмою, 2010 р.: В. Сидоренка за фото В. Мезенцева (а), В. Мезенцева та С. Дмитрієнко (б)

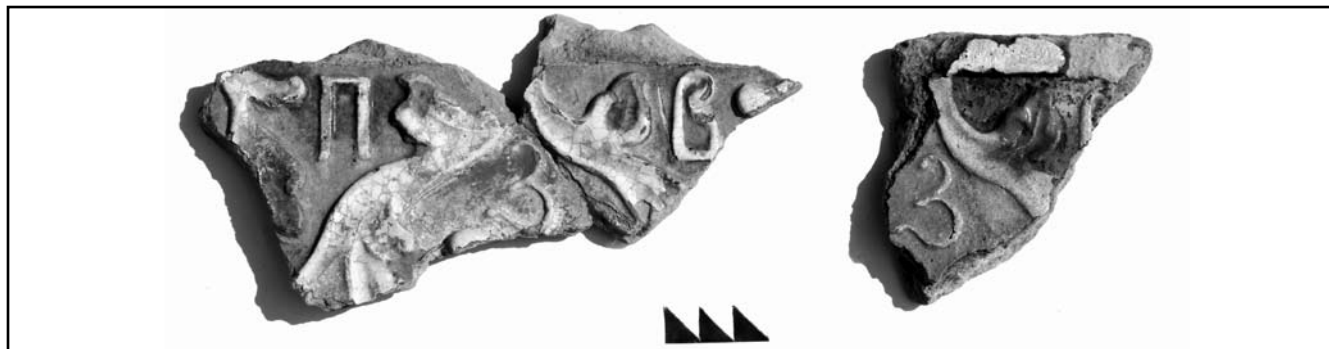
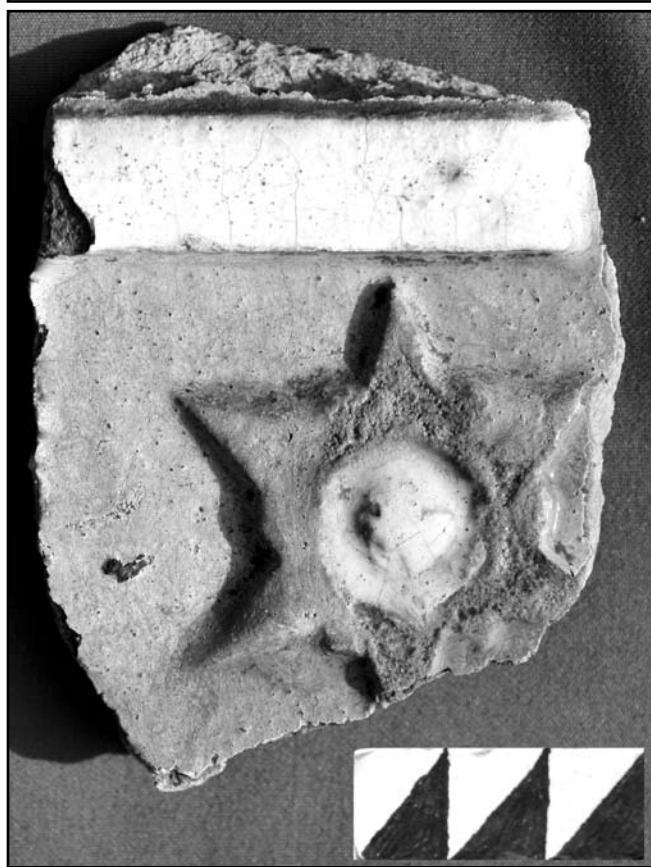
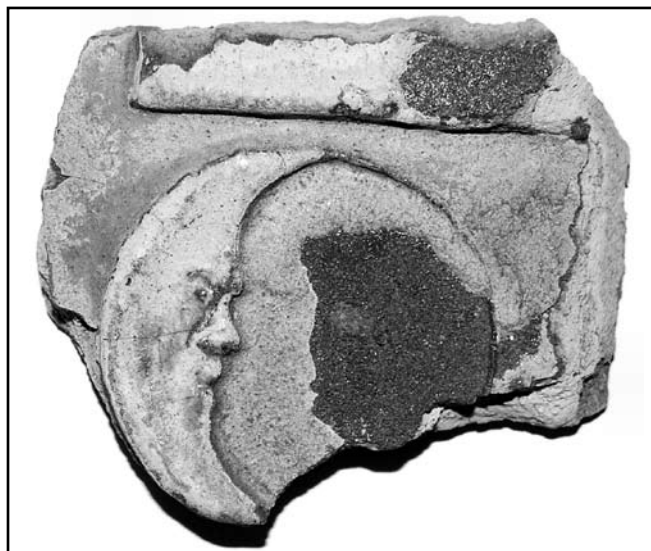

Рис. 4. Уламки керамічних глазурованих плит із зображеннями геральдичних символів І. Мазепи: місяця, зірки та літер з його монограми. Розкопки Гончарівки 2009-2010 рр. Світлини Ю. Ситого та В. Мезенцева

тепер виставлена у Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» [11] (рис. 6). І. Мазепа фінансував спорудження дзвіниці з церквою при колегіумі у 1700-1702 рр. В його гербових монограмах, датованих до 1696 р., як правило, вживали російську літеру И (скорочене: Их) замість Є – І. М. Г. В. И. Ц. П. В. З. (Іван Мазепа Гетман Войска Их Царского Пресветлого Величества Запорожского) – відповідно до титулу царів-соправителів Івана V (1682-1696 рр.) та Петра I (1682-1725 рр.) [12].

Однак досі на Гончарівці не виявлено уламків геральдичних плит з літерою Є чи И. Також на реконструкції цих плит немає підходящого місця для будь-якої дев'ятої літери. Додаткова, непарна, літера зробить таку композицію герба асиметричною. Вісім літер розміщені там симетрично: перша поверх хреста, остання під ним, по центру, та по три з боків (рис. 3, 5).

Відзначимо, що монограми з повним вилученням звідти чи скороченням царського титулу відомі на геральдичних емблемах гетьмана, викарбуваних на чотирьох металевих витворах мистецтва, які експонувались на виставці «Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII-XVIII століття)» в Українському музеї у Нью-Йорку в 2010 р. Так, срібні царські ворота іконостасу Борисоглібського собору в Чернігові, що виготовили коштом І. Мазепи 1701 р., мають внизу зображення його герба в оточенні п'яти кириличних літер – І. С. М. Г. З. Це аббревіатура повного імені та скороченого титулу власника герба: Іван Степанович Мазепа Гетьман Запорозький [13]. Таку саму монограму разом із геральдичною емблемою гетьмана реставрували у тиньку понад проїздною брамою церкви Усіх Святих (1696-1698 рр.) Києво-Печерської лаври [14]. Він фундував цей надбрамний храм. Срібний кухоль початку XVIII ст. із вигравіруваним гербом гетьмана також має монограму з п'яти літер, але тогочасною польською мовою: I. M. H. W. Z. – Ian Mazepa Hetman Woysk Zaporożkich [15]. Цей експонат належить Чернігівському історичному музею ім. Василя Тарновського.

Коштовний золотий медальон-моштовик І. Мазепи початку XVIII ст., що почесно зберігається як гетьманський клейнод в Орденській коморі Адміністрації Президента України у Києві, має мініатюрний герб гетьмана, зроблений емаллю, з лише трьома кириличними літерами: І. М. Г. – Іван Мазепа Гетьман [16]. Це його найкоротша відома монограма з цілковитим вилученням титулу монарха.

Довжина (кількість літер) монограми на цих геральдичних емблемах, вірогідно, залежить від їх параметрів та художньої композиції. Як видно, на деяких гербах Мазепин титул вживали взагалі без задовгого титулу сюзерена, а іноді останній неортодоксально скорочували і відходили від офіційного стандарту, що навряд чи схвалювалось чи, навіть, дозволялось царськими властями. Монограма на гербі гетьмана з батуринського палацу – не єдиний приклад такого незвичайного скорочення монаршого титулу.

Замовлені І. Мазепою 1695 р. срібні позолочені шати кіоту чудотворної ікони Троїцько-Іллінської Богородиці, яка була святиною однойменного монастиря Чернігова, мають на нижній рамі його герб. Там вирізьблено ті самі вісім літер, близькі за дизайном та розміщенням до монограми на реконструйованих геральдичних плитах з Гончарівки – І. М. Г. В. Ц. П. В. З. (рис. 7). Нагадаємо її прочитання: **Іван Мазепа, Гетьман Війська Царської Пресвітлої Величності Запорізького. Тож у Мазепиному гербі на цих шатах аналогічно відсутня літера И (Их) від офіційного титулу соправителів Івана V та Петра I (до 1696 р.) російською мовою: Их Царского Пресветлого Величества.**

Шати кіоту ікони Троїцько-Іллінської Богородиці з фондів Чернігівського історичного музею є шедевром української іконописної мистецтва. Вони користувались особливою увагою на виставці «Україна – Швеція» у Нью-Йорку [17]. Як на багатьох українських гравюрах, на шатах геральдичні елементи і монограма І. Мазепи заключені у рамки рельєфного овального вінка з пальмового листа – символу перемоги. Вінк оточують реалістичні зображення зброї, броні, знамен, козацьких бунчуків, булав та труб, майстерно передані техніками штампування, карбування, різьблення й позолоти. Таке виконання гетьманського герба на благородному металі значно багатше і художньо й технічно більш досконале, ніж порівняно скромний рослинний орнамент керамічних плит з палацу Гончарівки. Але, незважаючи на відмінності їх матеріалів, техніки та мистецького рівня, стиль, манера, композиція й пропорції Мазепиних геральдичних символів і літер на цих плитах та срібних шатах кіоту ікони з Чернігова найбільш схожі (рис. 3, 5, 7).

Наведені вище паралелі підтримують запропоновані графічні реконструкції

Рис. 5. Керамічна полив'яна поліхромна плита з гербом і монограмою І. Мазепи з декору фасадів його палацу в Батурині (до 1700 р.). Мальована реконструкція В. Мезенцева та С. Дмитрієнка, 2010 р.

нововідкритого у Батурині герба І. Мазепи з його монограмою із восьми літер (рис. 2, 3, 5).

Додамо, що на знайденій в тому місті фрагментованій лицевій пічній геральдичній кахлі типу 130 з рельєфом двоголового орла збереглось чотири кириличні літери: І, М, Ц, В. За припущенням Ю. Ситого, літера М є ініціалом Мазепи. На думку батуринської дослідниці Юлії Гутник, «Ц» і «В» є скороченням титулу його сюзерена, тобто «Царська Величність», а уся монограма цієї гербової кахлі складалась з восьми літер [18]. Тож там могли використати той самий варіант титулу гетьмана, як на керамічних плитах з Гончарівки, хоча розташування літер на кахлі з орлом відмінне.

Серед аналогічних керамічних архітектурних деталей з українською геральдичною символікою, крім закладної дошки Чернігівського колегіуму, назовемо масивну плиту з рельєфним гербом київського митрополита Петра Могили (1632-1647 рр.), що зберігається у фондах Національного заповідника «Софія Київська». Вона також має кириличні літери – абrevіатуру імені й титулу цього ієрарха – та вкрито різнобарвною глазур'ю. Така плита могла прикрашати екстер'єр Софійського собору, який П. Могила реставрував, чи митрополичої палати.

Це перша знахідка гетьманського герба у Батурині та його унікальне зображення на кераміці, виконане технікою мілкого рельєфу та поліхромної

Рис. 6. Керамічна закладна дошка з гербом і монограмою І. Мазепи з опорядження Чернігівського колегіуму (1700-1702 рр.). Національний заповідник «Чернігів стародавній». Світлина В. Мезенцева

поливи. Композиція, рельєфний малюнок і колірна гама геральдичних символів та їх обрамлення переплетеними стилізованими гірляндами на плитах з Гончарівки мають спільні та своєрідні риси у порівнянні до різноманітних дизайнів герба І. Мазепи (рис. 5-7). Серед них кольорові зразки обмежені; приклади таких відомі на його тогочасних олійних портретах, церковній вишивці, вищезгаданому медальйоні-мощовику, оздобленому барвистою емаллю, та молитовнику, виданому чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем (1620-1693 рр.) у 1692 р. [19]. Знайдені на Чернігівщині дерев'яні двері будинку з унікальним вирізьбленим Мазепиним гербом 1694 р. (приватне зібрання В. А. Романцака) не зберегли свого первинного покриття червоною фарбою та позолотою [20]. Переважна більшість інших геральдичних зображень – на теракотовій закладній дошці й тиньковому ліпленні споруд гетьмана, його гравєрних портретах, ілюстраціях стародруків, металевих окладах Євангелія, шатах ікон та кіотів, кухлях, гарматі, церковному дзвоні та дерев'яному торбані – монохромні [21]. Підкреслимо, що нововиявлений герб І. Мазепи достовірно пов'язаний з його резиденцією у Батурині і надійно датується часом її побудови перед 1700 р.

Образ півмісяця з людським обличчям, виліплений на геральдичних плитах з Гончарівки, досить поширений в українській графіці, малюванні та рельєфній скульптурі XVII-XVIII ст. (рис. 4). Наприклад, він фігурує на гербах І. Мазепи у

панегіричній гравюрі на його честь Івана Мигури 1705 р. та на гравюрі з Євангелія арабською мовою, опублікованому в м. Алеппо у Сирії (1708 р.) під патронатом гетьмана [22]. Рельєфи місяця й сонця з обличчями присутні на шатах кіоту ікони Троїцько-Іллінської Богородиці (рис. 7). Обидва ці образи знаходимо на численних ілюстраціях українських стародруків та на трьох з дванадцяти козацьких прапорів середини XVII ст., котрі зберігаються як трофеї у Військовому музеї Стокгольму [23].

На протилежність тому, рельєфні пласкі (без гранів) шестикутні зірки з малими зубчиками-промінцями між кутами та кільцем й півкулькою в центрі на гербових плитах з Мазепиної резиденції у Батурині мають рідку форму і особливо покриття глазур'ю білого, жовтого й зеленого кольорів (крім теракотових плит) (рис. 3,а; 4). Шестикутні зірки загалом подібної форми, але без виступів між кутами та будь-яких зображень всередині, намальовано на геральдичних емблемах гетьмана на вищезгаданій гравюрі І. Мигури та кількох ілюстрованих ним тезах, а також на гравєрному портреті І. Мазепи, що знаходиться у Кракові [24]. На більшості інших зразків гербів гетьмана на мініатюрах, металевих, дерев'яних та керамічних предметах зірки звичайно мають гранчасті довші чи вужчі кути і позбавлені проміжних виступів-промінів та півкуль й кілець усередині. Як указувалось, поліхромне полив'яне малювання гончарівських геральдичних плит та їх зірок зокрема унікальне серед відомих зображень його гербів.

Шестикутні зірки близької форми бачимо на кількох гравюрах українського бароко з різними сюжетами та на модерному гербі Батурина [25]. Рельєфні шести- та восьмипроменеві пласкі зірки з півкульками й окресленими колами у центрі, деякі поруч з півмісяцем, зустрічаємо на теракотових, полив'яних, поліхромних і монохромних геральдичних кахлях Білорусі XVII ст. [26]. Але кольори глазурі там відмінні від покриття Мазепиною герба з Батурина. Також ніде, крім нього, серед вищезгаданих творів барокового образотворчого мистецтва не знаходимо шестикутних зірок з виступами-променями між кутами.

Літера І (ініціал імені Іван), що увінчує композицію геральдичних плит з Гончарівки, вписана до середини малого рельєфного овального вінка (рис. 3,а). Хоч таке оформлення літер в інших гербах І. Мазепи невідомо, різноманітні овальні вінки часто обрамовують портрети, медальйони, написи, герби та інші зображення на гравюрах України XVII-XVIII ст. [27]. Також рельєфні вінки використані як декоративні рамки для геральдичних емблем гетьмана на закладній дошці Чернігівського колегіуму, шатах кіоту ікони Троїцько-Іллінської Богородиці та окладі Євангелія 1701 р., виготовленого його коштом [28] (рис. 6, 7).

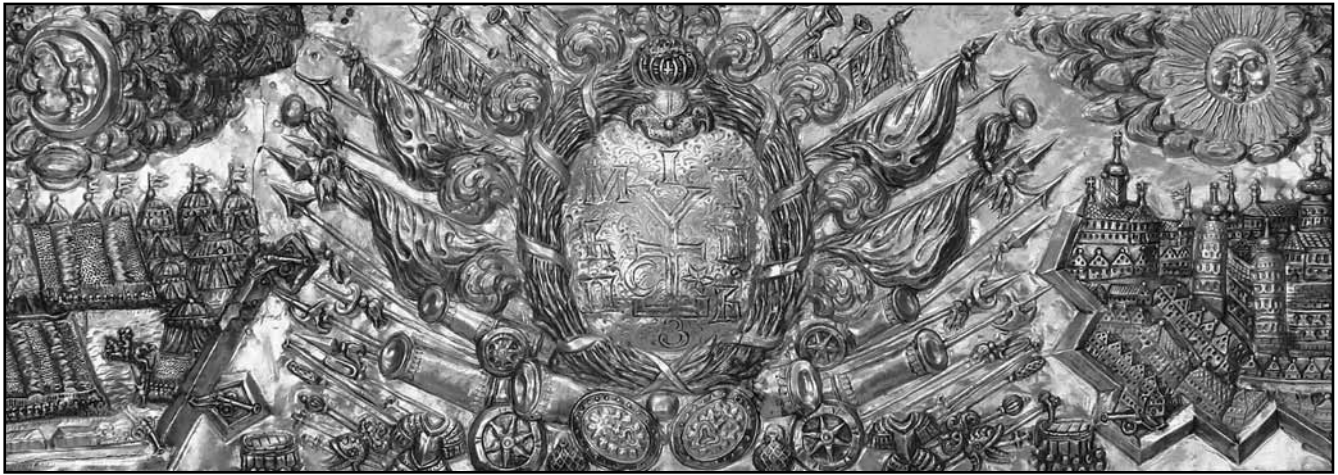

Рис. 7. Мазепин герб з монограмою на срібних шатах кіоту ікони Троїцько-Іллінської Богородиці (1695 р.).
Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. *Ukraine-Sweden: At the Crossroads of History (XVII-XVIII Centuries):
Catalogue of the Exhibition in New York.* – К., 2010. – Р. 80. Передрук за дозвілом куратора виставки Ю. Савчука

Серед відомих зразків мотив переплетених гірлянд навколо Мазепино герба, вирізьбленого на дверях з Чернігівщини, нагадує рослинний орнамент на керамічних геральдичних плитах з Гончарівки. Вони були формовані також у дерев'яній різьбленій формі. Її різьбляри та керамісти-кахляри, котрі ліпили, обпалювали та розписували ці плити поливою, могли взорувати на ілюстрації київських та чернігівських видань кінця 1680-90-х рр. з численними гербами І. Мазепи, скоріше за все, на гравюри Івана Щирського (бл. 1650-1714 рр.).

Цьому видатному українському графіку приписують авторство більшості гравюр з гербом гетьмана, що дійшли до нас. І. Щирський створив їх у Києві та Чернігові переважно між 1689 р. та 1698 р., зокрема під час будівництва та оформлення палацу на Гончарівці перед 1700 р. [29]. Гравюри з Мазепиними гербами І. Мигури та Данила Галяховського з'явилися уже після завершення цього палацу, на початку XVIII ст. до 1708 р. [30].

У творах І. Щирського широко застосовуються зображення місяця й сонця з обличчями та шестикутних зірок, подібні до таких символів на гербі І. Мазепи з Батурина [31]. В ілюстрованій художником книзі Самійла Мокрієвича «Виноград домовитом благим насажденный...», що надруковано у Чернігові 1697 р., є граверний герб гетьмана. У його верхній частині понад хрестом намальовано три малі овальні вінки, до середини яких вписані хрестик, рука з шаблею та книга з написами [32]. За розташуванням на гербі та пропорціями вони нагадують рельєфний віночок на геральдичних плитах палацу на Гончарівці. Споруду могли декорувати близько часу видання цієї книги.

Можна також припустити, що гетьман замовив І. Щирському намалювати оригінальний чорно-білий чи кольоровий ескіз свого герба, на основі якого кахляри виготовили теракотові й полив'яні поліхромні геральдичні плити для прикрашення

гончарівського палацу. Існує подібна думка про те, що Мазепин герб вирізьбили на вищезгаданих дверях з Чернігівщини у 1694 р. за ескізом І. Щирського та іншого відомого українського гравера Леонтія Тарасевича (бл. 1650-1710 рр.) [33]. На погляд Ольги Травкіної, графічний проект царських воріт Борисоглібського собору в Чернігові разом з гербом та кириличною монограмою гетьмана підготували Леонтій чи Олександр (бл. 1640-1727 рр.) Тарасевичі або І. Щирський. За їх проектом німецький ювелір-людвигар відлив й позолотив ці срібні ворота у м. Аугсбурзі в 1701 р. [34].

Ошатні гербові плити-вставки, глазуровані багатобарвні розетки та пічні кахлі палацу Гончарівки є високохудожніми витворами українського елітарного ужиткового і геральдичного мистецтва (рис. 3-5). Ю. Ситий вважає, що ці керамічні облицювальні деталі виготовили не батуринські майстри, а найкращі кахляри Гетьманщини, яких І. Мазепа запросив із Києва для оздоблення своєї головної столичної резиденції [35]. Це узгоджується із даними архітектурних досліджень про запозичення засобу орнаменталізації її фасадів полив'яними розетками з київського зодчества [36].

Проведений в статті порівняльний аналіз керамічних плит з гербом та монограмою І. Мазепи з опорядження його зруйнованого палацу на околиці Батурина Гончарівці показує їх важливе місце серед відомих геральдичних зображень гетьмана. Виготовлення цих плит разом з іншими керамічними глазурованими прикрасами палацу пов'язується з досконаліми київськими кахлярами-декораторами і простежується вплив графічного мистецтва Києва й Чернігова на художній дизайн новознайденого Мазепино герба. Батуринська експедиція продовжить планомірні стаціонарні розкопки залишків гетьманського двору на Гончарівці та дослідження архітектури і декору його споруд.

Посилання

1. Див., наприклад, Гетьман. Шляхи. – К., 2009; Гетьман. Осмислення. – К., 2009; Павленко С. Зображення гетьмана Івана Мазепи (кінець XVII – початок XX століть). – К., 2011; Таирова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа и Российская империя: история «предательства». – М., 2011.
2. З 2001 р. розкопки у Батурині та публікацію їх матеріалів спонсорують Канадський Інститут Українських Студій (КІУС) у м. Едмонтоні, Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці (НТШ-А) та Понтифікальний Інститут Середньовічних Студій Торонтського університету в Канаді. Директор КІУС проф. Зенон Когут є керівником проекту історико-археологічного дослідження Батурина від канадської сторони. Голова НТШ-А проф. Орест Попович є його патроном і науковим дорадником. Розкопки Батурина та підготовку публікацій з цієї теми також підтримують грантами Ліга Українців Канади, Ліга Українок Канади, Дослідний Інститут «Україніка», фундації «Прометей» та Кредитової Спільноти «Будучність», Українська Кредитова Спільнота, Асоціація Українських Вчителів Канади, Рада у Справах Культури Світового Конгресу Українців (Торонто), Меморіальний Фонд ім. Марусі Онищук та Іванка Харука при КІУС, Фонд «Поміч Україні» (Монреаль) в Канаді, Фонд Кафедр Українознавства при Гарвардському університеті та Українсько-Американська Асоціація Університетських Професорів у США.
3. Виногородська Л., Ситий Ю. Батуринська кахля // Пам'ятки України. – 2008. – № 3. – С. 36-38; Ситий Ю., Мироненко Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4-5. – С. 11-15; Мироненко Л. Реконструкція однієї кахляної печі з палацу гетьмана Івана Мазепи на Гончарівці // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали X Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (15-17 квітня 2011 р.). – Чернігів, 2011. – С. 143-145; Гутник Ю. Батуринські кахлі з геральдичним сюжетом // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. – С. 57-61.
4. Автор висловлює подяку археологам В. Коваленку та Ю. Ситому (ЧНПУ) за цінні консультації в ході архітектурно-археологічних досліджень решток Мазепиної садиби на Гончарівці.
5. Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 216-235; його ж. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 3. – К. – Глухів, 2010. – С. 151-163; Mezentsev V. Mazepa's Palace in Baturyn: Western and Ukrainian Baroque Architecture and Decoration // Poltava 1709: Revisiting a Turning Point in European History: Proceedings of the International Conference Held at the Ukrainian Research Institute, Harvard University, November 10-11, 2009 (у друці).
6. Мезенцев В. Декор палаців І. Мазепи в Батурині. – С. 151-152, 155-161. – Рис. 3; Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. Археологічні дослідження в Батурині 2009 р.: Розкопки залишок палацу гетьмана Мазепи // Гомін України. – Рік. LXII. – №10 (3350). – Торонто, 9 березня 2010 р. – С. 9-10.
7. Мезенцев В. Декор палаців І. Мазепи в Батурині. – С. 158.
8. Ситий Ю., Мироненко Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці. – С. 13. – Рис. 1:V,VI; Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2010 р.: Дослідження на Гончарівці // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – 2010. – С. 34, 44-48, 55. – Рис. 57.
9. Мезенцев В. Розкопки залишок палацу гетьмана Мазепи в Батурині // Бюлетень КІУСу 2010: Канадський Інститут Українських Студій. – Едмонтон, 2010. – С. 10. Англійську версію статті див. там само Р. 10; Dimnik M., Mezentsev V. Excavations at Baturyn in 2010 // Canadio-Byzantina: A Newsletter published by the Canadian Committee of Byzantinists (University of Western Ontario) – No. 22. – London, Ontario, 2011. – Р. 19-22.
10. Див., наприклад, Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2007. – С. 14-17, 45, 186, 195, 958; Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. – Чернігів, 2009. – С. 77, 83, 97.
11. Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – К., 2006. – С. 93, 187, 189, 196, 240, 320; Гетьман. Осмислення. – К., 2009. – С. 260-261. – Рис. 178.
12. Див. Україна – козацька держава. – Вид. 2. – К., 2007. – С. 419.
13. Травкіна О. Мазепина брама: Царські срібні ворота іконостасу колишнього кафедрального Борисоглібського собору м. Чернігова. – Чернігів, 2007. – С. 16. – Рис. 22.
14. Сіткарьова О.В. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І.С. Мазепи. – К., 2005. – С. 52.
15. Ukraine-Sweden: At the Crossroads of History (XVII-XVIII Centuries): Catalogue of the International Exhibition. The Ukrainian Museum, New York, ets. – К., 2010. – Р. 107. Титулування І. Мазепи польською мовою у стародруках див.: Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа. – С. 68-73.
16. Гетьман. Осмислення. – С. 327-328.
17. Ukraine-Sweden: At the Crossroads of History (XVII-XVIII Centuries). – Р. 78-81.
18. Гутник Ю. Батуринські кахлі з геральдичним сюжетом. – С. 58. – Рис. 3.
19. Гетьман. Шляхи. – К., 2009. – С. 21. – Рис. 164, 165; Гетьман. Осмислення. – Рис. 225, 254.
20. Україна – козацька держава. – С. 419.
21. Див., наприклад, Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа. – С. 23, 33, 80, 93, 139, 179, 182, 184-193, 196, 197, 198, 240, 256, 265, 300, 306, 307, 311, 320, 441, 442, 479, 484.
22. Там само. – С. 23, 143, 192.
23. Логвин Г. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI-XVIII ст. – К., 1990. – Рис. 31, 149, 152, 272, 414, 420, 476, 477, 516. Автор оглянув ці прапори у фондах указного шведського музею в 2004 р.
24. Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа. – С. 23, 139, 196, 243, 441.
25. Степовик Д.В. Українська графіка XVI-XVIII століть. – К., 1982. – С. 73, 118; його ж. Іван Щирський. – К., 1988. – С. 89, 111-113, 133; Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа. – С. 38, 437, 506.
26. Музей старажытнабеларускай культуры. – Мінск, 2004. – С. 273, 275; Лазука Б.А. Гісторыя беларускага мастацтва. – Т. 1. – Мінск, 2007. – С. 251 та фото кахлі на задній обкладинці.
27. Степовик Д.В. Українська графіка. – С. 44, 79, 209, 246, 298, 299; Логвин Г. З глибин. Гравюри українських стародруків. – Рис. 34, 36, 40, 57, 86, 287, 293, 365, 373, 407.
28. Гетьман. Шляхи. – Рис. 149.
29. Степовик Д.В., Іван Щирський. – С. 81, 82, 84, 111-113; Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа. – С. 93, 153, 182, 189, 190, 192, 196, 240, 265, 300, 306, 307, 311, 430, 487; Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – К., 2007. – С. 200-208.
30. Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа. – С. 23, 33, 119, 243, 256, 441.
31. Степовик Д.В., Іван Щирський. – С. 89, 111-113, 133; Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа. – С. 39, 153, 158, 192, 195, 196, 307, 311, 463.
32. Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа. – С. 240.
33. Україна – козацька держава. – С. 419.
34. Травкіна О. Мазепина брама. – С. 20-24.

35. Ситий Ю., Мироненко Л., Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці. – С. 13-15.

36. Мезенцев В. Декор палаців І. Мазепи в Батурині. – С. 156-157, 160-161.

Мезенцев В.И. Реконструкции и сравнительный анализ керамического герба И. Мазепы из декора его дворца в Батурине

В статье рассматриваются археологические находки керамических плит с изображением герба и монограммы Ивана Мазепы, которые украшали его дворец на предместье Гончаровке в г. Батурине, и публикуются их графические реконструкции. Проводятся детальные сравнения новооткрытого герба с другими геральдическими эмблемами гетмана. Показано киевское происхождение мастеров, которые оформили Мазепину резиденцию в Батурине гербовыми плитами, и влияние графического искусства Киева и Чернигова на их художественное решение.

Ключевые слова: Батурин, дворец И. Мазепы на Гончаровке, герб и монограмма гетмана.

Mezentsev V.I. Reconstructions and the comparative analysis of Ivan Mazepa's ceramic coat of arms from the decoration of his palace in Baturyn

The article examines the archaeological finds of ceramic plaques depicting Ivan Mazepa's coat of arms and the monogram that adorned his palace in the Baturyn suburb of Honcharivka. It provides a detailed comparison of the newly discovered armorial bearings with this hetman's other heraldic emblems. The Kyivan origin of the masters who embellished Mazepa's Baturyn residence with heraldic plaques and the influence of Kyiv and Chernihiv's graphic art on their design are shown. This article also presents graphic reconstructions of these plaques.

Key words: Baturyn, Mazepa's palace in Honcharivka, hetman's coat of arms and his monogram.

04.04.2011 р.

УДК 94:355.40(477.58) «16»

М.В. Корнієнко

**ДО УЧАСТІ СІВЕРСЬКОГО ЛЮДУ
В РОЗВІДУВАЛЬНІЙ СПРАВІ
ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ**

У роботі досліджується розвідувальна справа гетьмана Івана Мазепи, зокрема участь у ній сіверського населення, наприкінці XVII ст. Акцентовано увагу на кількох епізодах діяльності посланців, котрі вирушали за кордон для збору відомостей за завданням із Батурина чи сповіщали про почуте й побачене постфактум, після поїздки у приватних справах.

Ключові слова: розвідувальна діяльність, посланці, здобуті відомості, Сіверщина, Гетьманщина.

Військова справа доби Гетьманщини, попри понад столітню історію дослідження, досі лишається вельми перспективною сферою зацікавленень для фахових істориків. І йдеться не тільки про те, щоб переглянути давно сформовані концепції та висновки з тієї чи іншої проблематики,

а й привнести щось нове, дослідити набагато ширше коло питань, якому раніше з різних причин приділяли мало уваги або й не приділяли зовсім. До всього, розглядаючи військову справу гетьманської доби через призму аналогічних процесів у західноєвропейських державах ранньомодерного часу, можна віднайти низку як спільних, так і відмінних рис і, таким чином, створити більш менш повномасштабну картину діяльності, успіхів та невдач українських гетьманів на цьому поприщі. Наголос на багатовекторності сучасних історичних досліджень не є випадковим: щоб вести війну чи зберігати мир, потрібно знати наміри потенційного противника. І тут вже перед істориком відкривається новий вимір: інформація та те, якими засобами отримували її правителі за тих чи інших обставин.

Теоретики дипломатичної служби XVII ст., зокрема, сучасник Івана Мазепи Луї Руссо де Шамуа (1645-1711), визначали збір відомостей про країну перебування як одну з головних функцій посла. Останній мав довідуватися і регулярно звітувати своєму правителю про низку речей – від устрою держави, її інтересів до торгівлі та стану військових сил [9, 68-69]. Відповідно, щоб тримати ситуацію під контролем і провадити переговори у вигідному для себе руслі, потрібно бути заздалегідь поінформованим про всі нюанси зовнішніх відносин та найближчі плани інших держав.

Коли мова йде про Івана Мазепу як правителя автономної одиниці в складі Московського царства, дипломатичний вектор, однак, не мав права на існування. Згідно з пунктом 7 Коломацьких статей від 1687 р. «... гетману и всей старшине к польскому королю, и к иным государем, и к крымскому хану ни о чем не писать и не посылать. А естли от которых государей или от хана крымскаго будут к ним письма: и те письма, приняв, им присылать к великим государем к Москве, в приказ Малыя России, а от себя им против тех писем ничего никому не писать» [1, 37]. Утім реалії кінця XVII – початку XVIII ст. та характер стосунків Батурина з Москвою змушували І. Мазепу шукати інших способів впливу на ситуацію – в інтересах своїх та Війська Запорозького. За фактичної відсутності спеціальної інституції, котра б займалася дипломатичними справами, гетьман не полишав намірів налагодити контакти з польськими, кримськими та волоськими правителями [4, 119]. Про обізнаність І. Мазепи з тонкощами зовнішньополітичної лінії Речі Посполитої, Високої Порти та Придунайських князівств також свідчить і те, що Петро I через посильних дяків неодноразово «радився» з ним щодо складних питань. Наприклад, у серпні 1690 р. в Глухові мала місце зустріч гетьмана з В. Постниковим, де йшлося про відносини з Кримських ханством. Зрозуміло, пояснити такі